

היבטיו ההיסטוריים והתאולוגיים של ויכוח הרמב"ן ברצלונה והיחס המשתקף ממנו על תוקפם של מדרשי חז"ל

תקציר

מאמרנו עוסק בוויכוח הדתי המפורסם ביותר ביה"ב בין היהודים לבין הנוצרים – ויכוח ברצלונה.

הן הנוצרים והן היהודים שלחו לוויכוח זה במאה ה-13 את גדולי חכמיהם:

כנגד הרמב"ן היהודי – ניצבו RAIMOND DE PERAFORTE, ראש מסדר הדומיניקנים, וכן PAULUS CHRISTIANI (פראי פול), יהודי מומר, שהיה מפורסם בידיעותיו במקרא ובמדרש.

הוויכוח נערך בארמון מלך-ארגוניה, יעקב (חואן) הראשון – במשך ארבעה ימים ביולי 1263.

הנוצרים קיוו, שבאמצעות שימוש בסכולסטיקה נכונה ובאמצעים לוגיים – יצליחו לשכנע את היהודים באמיתות-אמונתם.

הודאת הרמב"ן בצדקתם – עשויה הייתה, לדעתם, לגרום להמרה המונית של יהודי-ספרד ולפתרון "בעיית היהודים בספרד".

לדאבונו, הרמב"ן היה איש בעל שיעור-קומה דתי ומוסרי, וכנגדו לא ניצבו יריבים של ממש.

רמב"ן קיבל מהמלך הבטחה, שיוכל לומר כל אשר על לבו, והוא יזכה להגנת השליט. הוויכוח נסב על שני עניינים:

א. משיחיותו של ישו – כדעת הנוצרים, או הופעת המשיח בעתיד – כדעת היהודים.

ב. השילוש והאלוהות של ישו – כדעת הנוצרים, או משיח בעתיד, שיהיה אדם מזרע דוד – כאמונת-היהודים.

בוויכוח זה ניצח הרמב"ן באופן מרשים, ואילו הנוצרים נחלו תבוסה מחפירה, שכן לא הצליחו להוכיח את טענותיהם; בין השאר – בגלל מיעוט ידיעותיהם במקורות היהודיים. ויכוח נוסף – בשולי הוויכוח הראשי – נערך על הסמכות ועל הערך ההיסטורי של מדרשי-האגדה של חז"ל.

תאריכים: ויכוח ברצלונה, רמב"ן, פאולוס כריסטיאני, ויכוחים דתיים, ויכוחים בין הנוצרים לבין היהודים, PUGID FIDEI.

מילות מפתח: ביבליה, אגדה, חואן הראשון, משיח, מדרש.

הנוצרים צידדו בערך ההיסטורי של המדרשים, ואילו רמב"ן הדגיש, שיש להם ערך תאולוגי, הגותי ומחשבתי, אך לא ערך היסטורי מדויק. למרות ניצחונם המרשים של הרמב"ן בוויכוח, שסייע להגנה על כבוד עמו ותורתו – הרי בגלל לחץ הכמורה הגבוהה בספרד וברומא, שאנשיה לא השלימו עם תוצאות הוויכוח, נאלץ הרמב"ן לגלות מספרד. הוא הגיע לארץ-ישראל בשנת 1267 וחי בה עד פטירתו בשנת 1270. בכך הוא נחשב למחדש היישוב היהודי בירושלים – לאחר חורבנו בשנות מסעי-הצלב.

מבוא

הוויכוח בברצלונה מהווה נקודת מפנה בתולדות היחסים המורכבים ורבי-התהפוכות שבין הכנסייה הנוצרית ליהודים באירופה בימי-הביניים:

הוויכוח התקיים במשך ארבעה ימים: 20, 27, 30, 31 ביולי 1263 בברצלונה, בירת ארגוניה (היום: קטלוניה) בארמונו של המלך יעקב (חואן) הראשון ובנוכחותו. מי שייצג את היהדות בוויכוח זה היה הגדול שבחכמי ישראל בספרד באותה תקופה, רבנו הגדול, רבי משה בן נחמן (הרמב"ן). הוא הגיע לוויכוח זה שלא מרצונו: בתחילה קיבל מאת המלך חואן הזמנה להשתתף בוויכוח זה – וסירב. סיבות הסירוב שלו – ברורות:

טובה לא יכולה הייתה לצמוח מוויכוח זה – בין הרב היהודי יצא ממנו, כשידו על העליונה, ובין הוא ייכשל.

רק לאחר שקיבל את ההבטחות הבאות מהמלך, נעתר הרמב"ן לבקשתו והגיע לברצלונה: א. המלך ערב אישית לביטחונו. ב. הוא יוכל לומר באופן חופשי את כל אשר עם לבו. ג. הוויכוח יהיה רק עם אנשי-הדת.

מן הצד הנוצרי התייצבו לוויכוח גדולי אנשי-הדת והחשובים שבין מלומדי הסכולסטיקה הנוצרית, כשבראשם ראש המסדר הדומיניקני, *RAIMOND DE PERAFORTE*, שהיה הדמות המרכזית בוויכוח, ובהשראתו נתחבר הספר *PUGIO FIDEI* (=הגיון האמונה) ע"י הנזיר, *RAIMUDUS MARTINI*. ספר זה הפך להיות דוגמה ומופת לכל המתווכחים הנוצרים, המבקשים להוכיח בהוכחות מכריעות, לדעתם, כי מן התנ"ך, מן התלמוד ומן המדרש – ניתן להוכיח את צדקתה של האמונה הנוצרית ואת עקרונותיה הדתיים.

נוסף על אישים אלה, השתתפו במעמד הוויכוח ראשי המסדרים הנוצרים: הפרנציסקנים והדומיניקנים, וכן – פקידי מלכות וכנסייה נוספים. בחזית הוויכוח מול הרמב"ן הועמד *PAULUS CHRISTIANI*, מומר, יהודי לשעבר – כמומחה ובקי בספרי התלמוד והמדרש, שאת ידיעתם רכש בהיותו יהודי.

דין וחשבון על הדברים, שנאמרו במהלך הוויכוח, הגיעו אלינו משני מקורות: המקור הראשון הוא חיבור, שחיבר הרמב"ן עצמו, לבקשת ההגמון של עירו, גירוניה, "ספר הוויכוח". חיבור זה הועתק בהעתקות אחדות ע"י הרמב"ן ונשלח למקומות שונים בספרד. לאחר

שהחלו חיבורים עבריים להופיע בדפוס, נדפס החיבור לראשונה באלטדורף בשנת 1681, ובפעם השנייה – בקושטא בשנת 1710, בתוך הקובץ "מלחמות חובה".

החיבור חזר ונדפס בהוצאה מדעית עם הערות, חילופי-נוסחאות ומראי-מקום, ע"י משה שטיינשניידר בברלין בשנת 1860.

כמו-כן נכלל החיבור ב"אוצר הוויכוחים", שהדפיס י.ד. אייזנשטיין (תרפ"ח) וכן ע"י הרב ראובן מרגליות בשנת תרפ"ט. לאחרונה חזר החיבור ונדפס בתוך הקובץ "כתבי הרמב"ן" (כרך א') שהוציא לאור הרב ח.ד. שעוועל – בצירוף מבוא, מראי-מקום והערות. את הדברים, שנצטט מתוך דברי הרמב"ן, נעתיק מתוך הוצאה אחרונה זו.¹

המקור השני למהלך הוויכוח הוא תעודה לטינית, המאושרת בחותם המלך מארגון – מחודש ספטמבר 1263. תעודה לטינית זו נשתמרה בשתי העתקות: האחת נמצאת בספר רשימת התעודות המלכותיות של משרדי הקנצלריאה המלכותית בברצלוונה; השנייה נמצאת ב"ספר השטרות" (CARTULAVIUM) של הבישוף מגירונה.²

למרות ההבדלים, הקיימים בין התעודות השונות, הנובעים בעיקר מנקודות-ההשקפה השונות של הכותבים, וכן בשל הרצון הטבעי, המובן כשלעצמו, של כל אחד להציג את עצמו כמנצח בוויכוח – הרי התמונה הכללית של הוויכוח ברורה למדי. היה כאן ניסיון מכוון של הכנסייה להראות את צדקת עקרונותיה מתוך ספרי-הדת של היהודים עצמם.

מתוך התעודה הלטינית עולה, כי כוונת הוויכוח הייתה להוכיח, מתוך "ספרי היהודים השותפים להם והמקובלים אצלם, כי המשיח כבר בא, והוא אלוה, והוא סבל ומת למען תשועת המין האנושי, וכי בזמן הזה המצוות המעשיות בטלות".

גם בחיבור העברי כותב הרמב"ן, שהוא רוצה להתווכח "רק בדברים שכל הדין תלוי בהם", כלומר "אם המשיח כבר בא או שעתיד הוא לבוא", וכן "אם המשיח הוא אלוה או איש גמור (=ממש), (אשר) נולד מאיש ואשה".³ במצב עניינים זה, שהרמב"ן מוצא עצמו מתגונן, לאחר שהוויכוח הועבר למגרשה של היהדות, אי-אפשר שלא להתרשם ולהתפעל מתבונתו ומחכמת-לבו של הרמב"ן, כשהוא מצליח להדוף את כל הטענות הנוצריות ולצאת מן הוויכוח בניצחון שלם.

לוויכוח זה נודעת חשיבות היסטורית ותאולוגית לאין שיעור – מעבר להיותו מדרגה חדשה בתולדות היחסים הטעונים בין הכנסייה לבין היהדות (בל נשכח, שוויכוח זה הוא רק אחד מתוך ויכוחים דתיים רבים, שהתקיימו בימי הביניים). עיקר חשיבותו – בעובדה, שבשל רמתם הגבוהה של המתווכחים משני הצדדים – נתחדדו – בשקיפות ובבהירות יוצאות מן הכלל – שתי ההשקפות החלוקות של שתי הדתות בשני היבטים של עיקרי הדת: ההיבט ההיסטורי וההיבט התאולוגי. לאחר שנפרט את תרומת הוויכוח בהבהרת שני היבטים אלו, ננסה לבחון נושא נוסף, שעלה בשולי הוויכוח: תוקפם של מדרשי חז"ל בתלמוד ובקובצי מדרשי האגדה.

1. מבוא – עמי רצ"ט-ש"יא (כולל סקירת המהדורות הקודמות); ויכוח הרמב"ן (מלחמות ה') עמי ש"ב-ש"כ.
2. על התעודות הללו, על ההבדלים ביניהן ועל ההבדלים ביניהן לבין החיבור העברי של הרמב"ן – ראה במאמרו של י. בער, "לביקורת הוויכוחים של ר' יחיאל מפאריס ושל ר' משה בן נחמן", תרביץ, ב' (תרצ"א), עמי 172-177.
3. ויכוח הרמב"ן מהדורת שעוועל עמי ש"ג אות ו'.

ההיבט ההיסטורי

הן "ספר הוויכוח" של הרמב"ן והן תעודת-המלך, שנכתבה ע"י סופרי הקנצלריאה המלכותית ברצלונה, מעידים, שהוסכם מראש, כי הוויכוח יתנהל בעניינים, שהם עיקר הדת, ולא בעניינים שוליים. וכפי שהיה צפוי מראש – אחד מעיקרי-הוויכוח היה היחס למשיח, כלומר: טענת הנוצרים, שמתוך כתבי-הקודש (= "הברית הישנה") ואף מתוך ספרי התלמוד והמדרש – עולה, כי היהודים, שחיו בזמן ישו, הודו, כי הוא המשיח. הוויכוח אומר: המשיח כבר בא, ולכן אין טעם בציפייה לבואו של משיח נוסף.

מבחינה זו, בתקופה מאוחרת, נעשה צעד מסוכן ונוסף: הוטחה אשמה גדולה כלפי חכמי היהודים, שאעפ"י שהם ידעו את האמת, הרי הם הסתירוה מציאן-מרעיתם – בנוטעם בהם תקוות-שווא לבואו בעתיד.

לעומתם, טענו חכמי-היהודים, כי המשיח, שכתבי-הקודש מדברים עליו, הוא המלך המשיח מבית דוד, שעדיין לא בא – ואנו מצפים לבואו. השקפה זו ברורה וידועה, ואין בה כל חידוש. היא חוזרת ונשנית בכל הוויכוחים בין היהודים לנוצרים – הן לפני ויכוח ברצלונה והן אחריו.

אך מה שבא לידי ביטוי, בשקיפות אכזרית, בוויכוח ברצלונה – מעבר לעניין התאולוגי – הוא ההיבט על מהות ההיסטוריה ועל מהות הזמן, אשר בו אנו חיים כיום:

לפי ההיבט הנוצרי, כיוון שהמשיח הוא ישו, והוא כבר בא וסבל ייסורים ומת וקיבל על עצמו את סבל המין האנושי, הרי פירושו של דבר, שאנו כבר חיים במציאות של החיים האידאליים. כל בני האדם, שקיבלו את בשורתו של ישו, והכירו במשיחיותו – כבר משוחררים מן החטא הקדמון ומן הקללה הראשונית, שהטיל הבורא על הגזע האנושי; ואם אך יחיו לפי אורח החיים, שהכתבו כתבי הקודש והתאולוגים הנוצרים – הרי חיי כל בני האדם יהיו יפים ומאושרים, והעולם יהיה טוב יותר, שהרי העולם הטוב הזה כבר קיים אצלנו כיום.

אמנם נכון, כי אחרי התגלותו ובשורתו של ישו – קמו כוחות חזקים, שביקשו לבטל את הבשורה. שלבים אלו נקראים בתאולוגיה הנוצרית: האנטי-כריסטוס ומלחמתו בכריסטוס.⁴

לשם כך נחוצה התגלות שנייה, שבה יתגלה המושיע, שנית, לכל בני האדם. ההתגלות השנייה הזאת לא תיצור מצב חדש לעומת מצב הזמן שלנו: היא רק תדכא סופית את כוחות האנטי-כריסטוס ותגלה, בבהירות לכל בני האדם, כי ישו אכן הוא מושיע המין האנושי.

השקפה זו על מהות הזמן, אשר בו אנו חיים כיום, קשורה באופן ישיר לוויכוח על השאלה: האם המשיח כבר בא, והאם הוא ישו.

באופן פורמלי זו היא הנקודה המרכזית בוויכוח ברצלונה:

פבלו כריסטיאני מנסה להוכיח את בקיאותו הרבה בכתביהם של היהודים ומרבה לצטט מקורות רבים מהתנ"ך, מהתלמוד ומהמדרשים, המוכיחים, לדעתו, כי היהודים, שחיו באותו הזמן, הכירו במשיחיותו של ישו. לעומת זאת, הקורא בעיון את הדברים מבחין במה שמסתתר מאחורי הוויכוחים המייגעים הללו של פרשנות המקורות ואינו יכול להחמיץ את ההשקפה ההיסטורית המרכזית, שהיא העומדת בבסיסן של כל הטענות: לדעת הנוצרים, המשיח כבר בא, וממילא העולם כבר הגיע אל תיקונו הסופי.

4. דוגמה ספרותית יוצאת מן הכלל יכול להיות ספרו המצויין של הסופר אומברטו אוקו "שם הנָד".

מעניין לראות כיצד תפס הרמב"ן, בבהירות רבה, את העניין ההיסטורי הזה, כשהוא פונה אל המלך, בלעג מושחז, באומרו: ⁵ ... "ואומר 'וכתתו חרבות לאתים וכו' לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עד מלחמה' – ומימי ישו ועד הנה כל העולם כולו מלא חמס ושוד. והנוצרים שופכים דמים יותר משאר האומות וכו' – וכמה יהיה קשה לך אדוני המלך ולפרשיך [אלה] אם לא ילמדו עוד מלחמה...". ר"ל בעולם שבא על תיקונו, ואין, כביכול, צרות ומלחמות – לשם מה זקוק מלך ארגוניה לחיל ולפרשים?

ההשקפה היהודית – כפי שהביעה הרמב"ן – הפוכה בתכלית:

העולם, אשר בו אנו חיים, אינו עולם מושלם: יש בו צרות רבות ורעות, רעב, מחלות ומלחמות, מיתות משונות וייסורים קשים ורעים, וכל אלו נובעים, בעיקר, ממעשיהם הרעים של בני האדם, שעדיין לא הגיעו להכרה של "ויקבלו עליהם את עול מלכותך, ותמלוך עליהם מהרה לעולם ועד". כשיגיעו בני האדם, באחרית הימים, להכרה זו, יהיה גם תיקון ליחסי בני-האדם – איש אל רעהו, אומה אל רעותה. רק אז יגיע העולם אל תיקונו.

הרמב"ן – בעקבות הרמב"ם – מזהיר מפני הציפייה המופרזת לתיקון רדיקלי בחוקי העולם הטבעי, אשר בו אנו חיים, שהרי: "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד" (ברכות לד:).

השינוי יבוא אפוא בתהליך ארוך של חינוך עצמי, כשבני האדם יכירו בכך, שהעולם ניתן להם כפיקדון, ועליהם לשמור עליו, שלא יתקלקל ויסור ממתכונתו הראשונית, כפי שנקבעה בבריאת-העולם. אז, ורק אז, יבוא המשיח וישליט שלום בעולם, וכך יבוא העולם על תיקונו. זו השקפה ריאליסטית, המסתכלת בעולמנו כמות שהוא בצורה מפוכחת, כפי שהוא כיום – מלא חסרונות. השקפה מעין זו נותנת לבני האדם תקווה לעתיד טוב יותר, התלוי במעשיהם וברמתם המוסרית.

ההיבט התאולוגי

הנקודה השנייה, שהוגדרה מראש כ"עיקר הוויכוח", היא ההיבט התאולוגי. דהיינו הגדרת מהותו של כריסטוס: האם הוא אדם או אל (ביתר דיוק: אל, שהתגשם בצורת אדם, או אדם, שהתעלה לדרגת אל).

בהערה מקדימה צריך לומר, כי בעניין זה הצד הנוצרי חש עצמו כפוסע על קרקע בלתי-בטוחה (זאת – בניגוד לטענה הקודמת על ישו ועל משיחותו, אשר בה הנוצרים הרגישו את עצמם בטוחים מאוד), וזאת – מכיוון שעל פניה, טענה מעין זו נשמעת בלתי-רציונלית לחלוטין. יעידו על כך, יותר מכל, דבריו של הרמב"ן בסוף הוויכוח – דברים, שהושמעו בביקורו של המלך חואן בבית-הכנסת ביום-השבת שאחרי הוויכוח:

"אז עמד פראי פול ואמר: כי הוא מאמין בייחוד; ועם כל זה יש בו שילוש; והוא דבר עמוק מאד, שאין המלאכים ושרי מעלה מבינים אותו.

עמדתי ואמרתי: דבר ברור הוא, שאין אדם מאמין במה שאינו יודע. אם כן המלאכים אינם

5. וויכוח הרמב"ן, מהדורת שעוועל (בתוך: כתבי הרמב"ן כרך א'), עמ' שי"א אות מט.

מאמינים בשילוש וְשִׁתְּקוּהוּ חֲבֵרָיו.⁶

מכאן, כנראה, נובעים ההבדלים בין המקור העברי, ספרו של הרמב"ן, לבין התעודה הלטינית המלכותית על נושאי הוויכוח שהוסכמו מראש:

בעוד שבתעודה העברית נאמר, שהוסכם לדבר בתחילה "בעניין המשיח אם כבר בא וכו' ואחר כך נדבר אם המשיח הוא האלוה ממש או אם הוא איש גמור (=ממש), (אשר) נולד מאיש ואשה",⁷ הרי בתעודה הלטינית ניכר, שהכותבים מנסים לעקוף את המוקש הזה, ועל כן הנוסח מרוכך יותר.

שם נאמר, שהוסכם "להוכיח מתוך ספרי היהודים, שהמשיח כבר בא. שנית, שהמשיח הוא אלוה" וכו'.⁸

ואכן, בעניין זה הייתה הכנסייה נאלצת לשמוע מפי הרמב"ן דברים נוקבים, שדומה, שלא שמעתם אוזן מעולם:

"אבל עיקר הדין והמחלוקת שבין היהודים ובין הנוצרים הוא במה שאתם אומרים בעיקר האלוהות דבר מר מאד וכו' אבל הדבר אשר אתם מאמינים, והוא עיקר אמונתכם וכו' **לא יסבול דעת יהודי ושום אדם ולחנם והבל תדברו דבריכם וכו'.**"⁹

ואכן דברים כדברנות דיבר הרמב"ן, והדעת נותנת, שבשל דברים אלה – יותר מאשר בגלל דברים אחרים, שאמר במהלך הוויכוח – באו עליו כל הצרות והפורענויות מאוחר יותר, עד שהוצרך גלות מארצו ומביתו, וסופו – שעלה לארץ ישראל ונפטר בה (1267-1270).

תוקפם של מדרשי חז"ל

בדברים שלהלן נבקש לדון בנושא, שעלה בשולי הוויכוח: תוקפם של מדרשי חז"ל ביחס לתוקף התנ"ך והתלמוד. הרמב"ן נזקק לנושא זה בוויכוחו עם הנוצרים – כפי שיבואר להלן.

נקודה זו צפה ועלתה במהלך הוויכוח, כשפבלו כריסטיאני מנסה להוכיח מהתלמוד וממדרשי-האגדה, שחז"ל הכירו במשיחיותו של ישו וידעו, שהמשיח כבר בא.

יש בדבריו הסתמכות לא מעטה גם על פסוקים בתנ"ך, אך אלה הדאיגו פחות את הרמב"ן, כיוון שבהם היה מדובר על תקופה קדומה מאד, הרחוקה מתקופת ישו. גם הלשון המקראית מאפשרת פרשנות שונה מזו הנוצרית. בכל המקראות שמביאים הנוצרים – טוען הרמב"ן, שהכוונה בהם היא למלך, שיקום מבית דוד ויושיע את ישראל וישליט שלום בעולם, ולכן לא ייתכן, שמדובר על ישו.

ובאשר לסיפורים על ישו המובאים בתלמוד – אפשר להיחלץ מהבעייתיות שבהם בקושי, אם נטען, שהם מרחיקים את התקופה לתקופת יהושע בן פרחיה (היא תקופת ינאי המלך, כ-250 שנה קודם ישו), ואילו על המאורעות, שאירעו בימיו של ישו סמוך לחורבן הבית – התלמוד עובר כמעט בשתיקה. מה שהטריד יותר היו הדברים, הכתובים במדרשי האגדה, שנכתבו בתקופה הסמוכה מאד לישו, שיש בהם תיאורים ראליים של כמה מאורעות, שקרו בזמן ההוא (לדוגמה: אותו

6. וויכוח הרמב"ן, מהדורת שעוועל (בתוך: כתבי הרמב"ן כרך א') עמ' שכ אותיות קו, קז.

7. שם עמ' שג אות ו. עי' הערה 3.

8. י. בער, "לביקורת הוויכוחים של ר' יחיאל מפאריס ושל ר' משה בן נחמן", תרביץ ב' (תרצ"א), עמ' 178.

9. ויכוח הרמב"ן, מהדורת שעוועל עמ' ש"י-ש"יא אות מז.

סיפור במדרש "איכה רבתי" (א,נז), המספר על יהודי, שחרש את שדהו ועבר ערבי אחד ואמר לו: "יהודי! הֵתָר פֵּרְתָךְ וְשׁוּב וְהִתְאַבַּל, כִּי עֵתָה חָרַב בֵּית מִקְדָּשְׁכֶם." ומיד אחר כך אמר לו: "שוב ואסור פֵּרְתָךְ, שֶׁעֲכָשִׁי נִוְלַד מִשִּׁיחָכֶם".

דברים כאלה נאמרו ע"י חכמים באותו הזמן, ובלשון הקרובה לעברית המדוברת כיום, והמרחב הפרשני כאן מצומצם למדי.

בנסיבות אלו, כשפראי פול (=פבלו כריסטיאני) מצטט את הסיפור דלעיל, מצא הרמב"ן את עצמו נאלץ להשיב כך:

"פראי פול שאלני אם כבר בא המשיח, שדברו בו הנביאים; ואמרתי, שלא בא. והביא ספר אגדה, שנאמר בו כי ביום שחרב בית המקדש – בו ביום נולד. ואמרתי אני, שאיני מאמין בזה, אלא הוא ראיה לדבריי. ועתה, אני אפרש לך, למה אמרתי שאיני מאמין בזה". וממשיך הרמב"ן: (דעו, כי) אנחנו יש לנו שלושה מינין של ספרים: **האחד** הוא הבבליה (=התני"ך), וכולנו מאמינים בו אמונה שלמה. **והשני** הוא נקרא תלמוד – והוא פירוש למצוות התורה, כי בתורה יש תרי"ג מצוות, ואין בה אחת שלא נתפרשה בתלמוד; ואנחנו מאמינים בו – בפירוש המצוות. עוד יש לנו ספר **שלישי** הנקרא מדרש, רוצה לומר שרמוניש (= Sermons = דרשות), כמו שאם יעמוד ההגמון ויעשה שרמון (אחד), ואחד מן השומעין (=השומעים) היה טוב בעיניו, וְקָתְבוּ. וזה הספר מי שיאמין בו – טוב, ומי שלא יאמין בו – לא יזיק. ויש לנו חכמים, שכתבו שהמשיח לא יולד עד עת קרוב לזמן הקץ, שיבוא להוציאנו מן הגלות. על כן איני מאמין בזה הספר במה שאמר שנולד ביום החורבן. ועוד: אנו קוראים אותו (=ספר המדרש) ספר (=ספר הגדה) – הגדה (=אגדה) – רוצה לומר ראסיונאמינטו (=Razionamiento) – רוצה לומר, שאינן אלא דברים שאדם מגיד לחבירו. וכו'.¹⁰

האומנם האמין הרמב"ן, שהדברים, האמורים בספרי האגדה, אינם מחייבים, ומי שיאמין בהם – טוב, ומי שיאמין בהם – לא יזיק, או שמא אמרם הרמב"ן, רק כדי לסתום פיהם של המקטרגים? על עמדתו של הרמב"ן עצמו – כבר חרץ פרופ' יצחק בער את משפטו בסוף מאמרו, הנזכר לעיל:¹¹

"לא נכון שהרמב"ן לא האמין באגדות, אלא להפך, הוא מצא בהן סוד עמוק, שאסור להגידו באזני הנוצרים וכו'."

כנראה (לפנינו יש), מקרה טיפוסי וראוי לתשומת-לב שהאיש שכל דרכיו אמונה, בהתווכחו עם הנוצרים – מראה עצמו כאחד הרציונאליסטים הנבזים בעיניו.

אלא, שאפילו נקבל את עדותו של פרופ' בער על עמדת הרמב"ן עצמו, אין אנו פטורים מלבחון שאלה זו בהקשר הרחב, כלומר: מה הייתה דעתם של חכמים אחרים, שהיו לפני הרמב"ן ואחריו, בשאלה זו?

בשורות הבאות נשתדל להביא דברי-חכמים אחרים, הנוטים לכאן ולכאן, וניווכח לדעת, כי עניין זה היה אחד מן הנושאים, אשר בו נחלקו רציונליסטים ומתנגדיהם בימי-הביניים.

ידועים דבריו של ר' אברהם בן הרמב"ם, במאמרו על דרשות חז"ל (חלק רביעי),¹² שכתב כך:

"ולא יעלה על דעתך בפסוק מן הפסוקים, כאשר יאמין מי שלא הגיע לדעת האמיתית שזה הקבלה בידם, כאשר הוא בעיקר התורה והקבלות (=המסורות ההלכתיות). אין הדבר כן. אך דע, כי פירוש

10. ויכוח הרמב"ן עמי' שח סעיף לט.

11. לביקורת הוויכוחים של ר' יחיאל מפאריס ושל רבי משה בן נחמן, **תרביץ**, ב' (תרצ"א), עמ' 184.

12. **מלחמות השם**, מהדורת הרב ראובן מרגליות, ירושלים, מוסד הרב קוק תשי"ג עמ' צא.

לפסוקים שאינם תלויים בעיקר מעיקרי הדת, ולא בדין מדיני התורה שאינם קבלה בידם, יש מהם – לפי הכרעת הדעת, ויש בהם דברים הנאים ומתקבלים. "וכו' דעות כאלו רווחו בעיקר בין חכמי איטליה בימי הביניים : רובם נהו אחרי הזרם הרציונליסטי :

כך, למשל, כותב ר' יהושע בועז לבית ברוך, חכם איטלקי, שחי בסוף המאה ה-15 ובתחילת המאה ה-16, בספרו "שלטי הגבורים" על הרי"ף:¹³

"לשון ריא"ז: ¹⁴ ולפי שראיתי מִפְרִי־צִי-עֲמֵנו המלגלים ובוזים דברי חכמים וכו', באתי לבאר עניין המדרשים וכו'. ומדרשים הן על ג' דרכים: יש מהן על דרך **גוזמא** וכו'; ויש מהם שהן על דרך **מעשה ניסים**, שמראה הקב"ה (את) כוחו; ויש מהם שכיוונו חכמים בהם **לדרוש המקרא בכל עניין שיכולין לדרוש** וכו'.

וכל המדרשים הנדרשים – יש מהן שהוא **עיקר וקרוב לפשט**, ויש מהן שיש בו **רמז**. הלוא תראה מה שדרש אחד מן החכמים בפ"ק דתענית: יעקב אבינו לא מת – והשיב לו חכם אחר, כי בחינם הספידוהו וכו' וחנטו (חנטיא) וכו' והשיב לו – מקרא אני דורש וכו'.¹⁵

ועוד אמרו בתלמוד א"י במסכת נזיר: ¹⁶ **וכי המדרשות אִמְנָה הן, דְרוֹשׁ וקבל שכר**. הא לך הדבר מבואר, שלא אמרו חכמים (את) המדרשים – על דרך אמונה ועיקר, אלא להרבות טעמא למקרא ולדורשו בכל פנים וכו'."

הרי לפנינו גישה מאוזנת:

מצד אחד, אין לזלזל בדרשות החכמים, אלא יש רציונל מסוים מאחריהן, ומצד שני, אין הכרח לקבלן כפשוטן, ובוודאי לא כאמת היסטורית.¹⁷

לעומת זאת, קיימת דעה אחרת של חכמים אחרים, המגלה התנגדות תקיפה לגישה זו ורואה באגדה ובספרי המדרשים מקור לגיטימי ואמין – כשאר הספרים, הנמנים עם הקורפוס של ספרות חז"ל הנורמטיבית.

ר' חיים חזקיה מדיני –¹⁸ בספרו הגדול "שדי חמד" –¹⁹ מביא את דבריו של גדול המשיבים והפוסקים בפולין במחצית השנייה של המאה ה-19, ר' יוסף שאול נתנון מלבוב,²⁰ שכתב בהסכמתו לספר סדרי טהרות – בהגהותיו, שלא נדפסו עדיין: "דבשלטי הגיבורים וכו' הביא לפרש

13. ר' יהושע בועז, שלטי הגיבורים על הרי"ף למסכת עבודה זרה דף ו' ע"ב (בדפי הרי"ף דפוס וילנא).

14. ריא"ז, הוא ר' ישעיה אחרון דטראני, ראש חכמי ישראל באיטליה בסוף המאה ה-13 ובתחילת המאה ה-14.

15. בבלי תענית ה' ע"ב.

16. ירושלמי נזיר פרק שביעי הלכה ב'. הנוסח שבידינו שונה במקצת מהנוסח, שמצטט ר' אברהם בן הרמב"ם, וכך הוא לפנינו: "מאי כדון מדרשות אמינא דרוש וקבל שכר".

17. אמנם יש להעיר, כי חכם איטלקי אחר, ר' מנחם די לונזאנו, (חי בין השנים 1550-1624 במקומות שונים באגן הים התיכון כמו קושטא, איטליה, צפת וירושלים) בהערותיו על ספר "הערוך" לר' נתן מרומי, שקרא להן "מעריך" – טוען, שר' יהושע בועז "לא ירד לסוף דעת הלשון וחלילה לומר כדבריו אלא שאין למדין מן הדרש, ואם לא היה המדרש אמונה ועיקר, איך אמרו דרוש וקבל שכר? ועוד טוען ר' מנחם, כי לידי ר' יהושע בועז נתגלגלה נוסחה משובשת בירושלמי נזיר.

18. ר' חיים חזקיה מדיני (1832-1904) היה מגדולי הרבנים במאה ה-19. הוא חי בקושטא, בקרים, ובסוף ימיו – בירושלים ובחברון (אשר בה נפטר). ספרו האנציקלופדי "שדי חמד" – משמש עד היום אוצר בלום לפסיקה הלכתית עדכנית.

19. שדי חמד, כללים, מערכת האלף, כלל א' אות ק"ג (בני ברק, חסרה שנת ההדפסה).

20. עליו ועל יצירתו – ראה א.י. ברומברג, הגאון ר' י.ש. נתנון מלבוב, ירושלים, תש"ך.

וכתב המדרשות אֶמְנָה הן, שלא אמרו חכמים (את) המדרשות על דרך אמונה ועיקר, אלא להרבות טעמים למקרא וכו', אבל חלילה להאמין זאת. ובדברים, שנפקא מינא לדינא – אסור לומר כן". מכאן מובן, שבאווירה חברתית שונה זו של חכמי התורה והשיבות במזרח אירופה של המאה ה-19 – דברים כאלה על האגדה לא יכולים היו להיאמר, וכל שכן – להתקבל. בשובנו לדון בעמדת הרמב"ן – אין כל צורך שלא לקבל את דבריו כמות שהם. הרמב"ן ביטא אפוא את עמדתם של הרציונליסטים בין חכמי ספרד לדורותיהם. נקיטת עמדה זו מצביעה על גדולתו של האיש, שהתייצב להגנת עמו ותורתו – ויצא מנצח בוויכוחו עם חכמי-הנוצרים.

